

ברכת מעין שלש בשבעת המינים

שמואל הרץ

ראשי פרקים:

- א. ברכה אחרונה על שבעת המינים
- ב. חיובה מהתורה או מדברי סופרים?
- ג. מעין ברכת המזון
- ד. האם נפטרת בברכת הזן?

במאמר זה נדון בברכה אחת מעין שלש על פירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל, האם חיובה הוא מהתורה או מדברי סופרים והנפקא מינות הנובעות מכך.

א. ברכה אחרונה על שבעת המינים

החיוב מהתורה לברכת המזון על פת הוא מדברים (ח, ז - י):

"כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת יצאים בבקעה ובהר: ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש: ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם לא תחסר כל בה ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצב נחשת: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטבה אשר נתן לך:"

נחלקו התנאים במשנה בברכות (ו, ח) על מה מוסב פסוק 'המחייב ברכה לה' על אכילה ושיעיה:

"אכל ענבים ותאנים ורמונים - מברך אחריהם שלש ברכות, דברי רבן גמליאל; וחכמים אומרים: ברכה אחת (מעין שלש). רבי עקיבא אומר: אפילו אכל שלק והוא מזונו - מברך עליו שלש ברכות."

ובגמרא ברכות (מד.):

"מאי טעמא דרבן גמליאל? - דכתיב: ארץ חטה ושעורה וגו', וכתיב: ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם וגו', וכתיב: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך. ורבנן? - ארץ הפסיק הענין. ורבן גמליאל נמי, ארץ הפסיק הענין! - ההוא מבעי ליה למעוטי הכוסס את החטה."

לדעת רבי עקיבא, פסוק 'נמצא בפני עצמו, כל שביעה באשר היא מחייבת ברכה מהתורה. לעומתו חכמים ורבן גמליאל סוברים שישנה שייכות בין הפסוקים, אלא שחולקים האם פסוק 'מדבר רק על הפסוק שלפניו המשבח את ארץ ישראל בלחמה, שזוהי דעת חכמים, או שפסוק 'מדבר על כל העניין וגם הפירות שנשתבחה בהם הארץ יחוייבו בשלש ברכות מהתורה, וכך סובר רבן גמליאל.

הגמרא בברכות (לז.) מביאה סיפור בו השתתפו כל בעלי המשנה:

"דתינא, זה הכלל: כל שהוא משבעת המינים, רבן גמליאל אומר: שלש ברכות, וחכמים אומרים: ברכה אחת מעין שלש. ומעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו מסובין בעלייה

ביריחו, והביאו לפניהם כותבות ואכלו, ונתן רבן גמליאל רשות לרבי עקיבא לברך. קפץ וברך רבי עקיבא ברכה אחת מעין שלש. אמר ליה רבן גמליאל: עקיבא, עד מתי אתה מכניס ראשך בין המחלוקת! אמר לו: רבינו, אף על פי שאתה אומר כן וחברין אומרים כן, למדתנו רבינו: יחיד ורבים הלכה כרבים.

רבי עקיבא מבטל את דעתו ואת דעת רבן גמליאל בפני חכמים. וכך נפסק להלכה, בשולחן ערוך (רח, א), שעל שבעת המינים מברך לפניו בורא פרי העץ ולאחריה ברכה אחת מעין שלש:

"על חמשת המינים שהם: גפן ותאנה ורימון וזית ותמרה, מברך לאחריהם ברכה אחת מעין שלש."

ב. חיובה מהתורה או מדברי סופרים?

אלא שעדיין יש לעיין, לדעת חכמים, הסוברים ש'ארץ' מפסיק, האם ה'ארץ' מפסיק לגמרי את כל הקשר בין פסוק י' לפסוק ח', וממילא ברכת מעין שלש היא כולה תקנת חכמים, או שאולי סוברים ש'ארץ' מפסיק רק בכדי שלא לחייב שלש ברכות על שבעת המינים, אך עדיין קיימת זיקה בין הפסוקים, גם אם פחותה, המחייבת איזו שהיא ברכה מעין אותן השלש ברכות של הפת. ובשאלה זו חלקו הראשונים, נמצא את מחלוקתם בנפקא מינה הכי בסיסית הנובעת מהשאלה האם מעין שלש היא דאו' או דרבנן, מה הדין במסתפק אם בירך. וכך כותב הטור (בסימן רט):

"כתב הרמב"ם ז"ל: כל הברכות כולן אם נסתפק אם בירך אם לאו אינו חוזר ומברך לא בתחלה ולא בסוף מפני שהם מדברי סופרים. ונראה דוקא ראשונה שהיא מדרבנן דנפקא לן מסברא שאסור ליהנות מהעה"ז בלא ברכה, אבל ברכה אחרונה מעין ג' דז' המינים, דאורייתא היא דמסמיק ליה אקרא חוזר. וכן נראה מדברי ה"ג."

וכתב הבית יוסף:

"רבינו מוסיף גם ברכה אחרונה דמעין שלש שגם היא מדאורייתא, וכן כתב הרשב"א דליכא דטעון ברכה לא לפניו ולא לאחריו מן התורה אלא שבעת המינים בלבד שהם טעונים ברכה לאחריהם מן התורה, וכן כתב גם כן הרא"ש... משמע דס"ל דברכה מעין שלש דאורייתא היא. אבל מדברי הרמב"ם נראה דברכה מעין שלש נמי הוא דרבנן שאין שום ברכה מן התורה כי אם ברכה שלאחר אכילת פת."

השולחן ערוך שם בסעיף ג' פסק כדעת הרמב"ם:

"כל הברכות אם נסתפק אם בירך אם לאו, אינו מברך לא בתחלה ולא בסוף, חוץ מברכת המזון מפני שהוא של תורה."

אך ה"ט"ז ס"ק ג' חשש לסוברים שהיא דאורייתא:

"ובטור כ' דברכת מעין ג' הי' דאורייתא על ז' המינים וכ"כ ב"י בשם הרשב"א והרא"ש, על כן ראוי לכל ירא שמים שיאכל עוד מאותו מין ויברך אחרי ויוצא גם על ספק שלו."

וכך גם פוסק שם המשנה ברורה ס"ק י':

"והנה מהמחבר משמע שסתם כהרמב"ם וסמ"ג שסוברין דברכה מעין שלש שמברכין על שבעת המינים הוא מדרבנן, אבל באמת יש הרבה ראשונים שסוברין שהוא מדאורייתא.

וע"כ כתבו האחרונים דמי שאכל כדי שביעה מפירות או תבשיל של שבעת המינים ונסתפק לו אם בירך אחריו יאכל עוד מאותו המין שיעור כזית ויברך אחריו ויוציא ע"ז גם הספק שלו ועיין בפמ"ג שמצדד דאם אין לו מאותו המין יקח ממין אחר שהוא משבעת המינים כגון שאכל פרי עץ יקח מיני מזונות ויכלול בהברכה."

נסכם: לדעת הרמב"ם, הסמ"ג והשו"ע ברכת מעין שלש על הפירות היא מתקנת חכמים, ואילו לדעת בה"ג רא"ש וטור היא מחוייבת מהתורה, והמשנה ברורה ע"פ האחרונים חושש לדעתם ומחמיר.

ג. מעין ברכת המזון

נדון מעט על הדמיון ההלכתי שבין ברכת המזון למעין שלש. הרמב"ם בברכות (ד, א) פוסק שיש חובה לברך ברכת מעין שלש במקומה, ומקשר בינה לבין ברכת המזון:

"כל המברך ברכת המזון או ברכה אחת מעין שלש צריך לברך אותה במקום שאכל."

אך הכסף משנה מעיר שיש החולקים על הלכה זו:

"ודעת רבינו כדעת רשב"ם דברכה מעין ג' טעונה ברכה במקומו והביאו שם בתוספות ראיות לדבריו, אבל הר"ף כתב דדוקא מיני דגן טעונין ברכה במקומם וכן דעת הרא"ש ז"ל."

השולחן ערוך (קעח, ה) מביא את שתי הדעות כיש אומרים (אלא שעל פי הכלל שהלכה כ"א השני נראה שכאן פסק כרא"ש ולא כדעת הרמב"ם):

"א"א ששבעת המינים טעונים ברכה לאחריהם במקומם, ו"א דדוקא מיני דגן. הגה: ו"א דוקא פת לבד (הגהות מיימוני פ"ד)."

וגם כאן המשנה ברורה (ס"ק מ"ה) מחמיר ככל הדעות: "כתבו האחרונים דלכתחלה יחמיר לברך במקומן אפילו בז' מינים".

נפקא מינה דומה היא האם ברכת מעין שלש טעונה ישיבה כמו ברכת המזון או שמא לא. מובא בשולחן ערוך (קפג, י): "יש אומרים שגם ברכת מעין שלש צריך לאמרה מיושב."

בעל שמועה זו הוא גם כן הרמב"ם, והגר"א תולה את המחלוקת במחלוקת על מקום הברכה (מובא במשנה ברורה ס"ק לה).

על אף שלכאורה ההגיון אומר שלסוברים שמעין שלש מחוייבת מן התורה דיניה יהיו דומים לברכת המזון שהיא גם כן מדאו', ושלטוענים שהיא דרבנן דיניה יהיו קלים יותר, אך עינינו הרואות שלא כך הדבר, כי אם להפך! שדווקא לדעת הרמב"ם הסובר שמעין שלש היא מדרבנן דיניה דומים לברכת המזון, ואילו לרא"ש, הסובר שמעין שלש היא מדאורייתא, יש פחות דמיון הלכתי בינה לבין שלש ברכות. ולא כמו שהסביר הפניני הלכה בהרחבות לברכות 'ברכה אחרונה' (על הלכה יג):

"טעם הסוברים שדיני 'מעין שלוש' כמו דיני ברהמ"ז - בפשטות הסוברים שצריך להיזהר ב'מעין שלוש' במה שנזהרים בברהמ"ז, הם הסוברים שברכת 'מעין שלוש'

מהתורה (בה"ג, רא"ש ורשב"א), וממילא צריך להקפיד במה שמקפידים בברהמ"ז, שתהיה במקום האכילה ובישיבה. אולם גם הרמב"ם (ברכות ד, א) שסובר שהיא מדברי חכמים, פסק ש'מעין שלוש' צריכה להיאמר בישיבה ובמקום האכילה. וכן פסק בשו"ע (קפג, י; קפד, ג), למרות שפסק למעשה שהיא דרבנן (רט, ג). וצריך לומר, שהואיל ויש בה חשיבות, שתקנו אותה מעין שלוש הברכות שמהתורה, קבעו חכמים שגם בה יש להקפיד בכל הדברים שתקנו להקפיד בברהמ"ז."

אלא אנו רואים בדיוק להפך! שדווקא לסוברים שהיא מדרבנן יש דמיון רב לברכת המזון ואילו לסוברים שחובתה מדאורייתא אינה דומה לברהמ"ז ודיניה קלים יותר. [אולי ניתן לומר את ההשוואה של הפניני הלכה בדעת השולחן ערוך, שפסק כרמב"ם בספק אך בעניין חומרות הברכה פסק את הרא"ש, אך ודאי שאי אפשר לומר כן בדעת הרא"ש והרמב"ם.]

לכן נראה שצריך לתרץ את שיטות הראשונים להפך, אם נאמר שמעין שלוש היא תקנת חכמים תהיה לה זיקה גדולה יותר לשלש ברכות, היות שחכמים שתיקנו את הברכה החליטו לדמותה לברכת המזון ואפילו קראו לה 'מעין שלוש', כמו שמנסח הפניני הלכה:

"שהואיל ויש בה חשיבות, שתקנו אותה מעין שלוש הברכות שמהתורה, קבעו חכמים שגם בה יש להקפיד בכל הדברים שתקנו להקפיד בברכת המזון".

אך אילו חיובה הוא מהתורה הרי שהיא מצוה בפני עצמה וברכה מיוחדת ושונה, עם דינים המיוחדים לה. וכן מוכח מכך שדעת הרא"ש היא שמיני דגן כן טעונין ברכה במקומם, היות שגם לדעת הרא"ש חיוב ברכה על מיני דגן הוא מדרבנן. ויוצא אם כן שישנם גם חומרות לדעות הסוברים שמעין שלוש מדרבנן. [להלן נראה שסברה זו גם מוכרחת מדרך לימוד הגמרא את הפסוקים המחייבים ברכה].

ד. האם נפטרת בברכת הזן

ישנו דיון חשוב נוסף על הזיקה שבין ברכת מעין שלוש לברכת המזון, המובאת בשולחן ערוך סימן (רח, יז):

"ברכת שלוש אינה פוטרת מעין שלוש, שאם אכל דייסא אין ברכת המזון פוטרתו; אבל בין ברכת ג' פוטרתו, שאם בירך על היין ברכת המזון במקום על הגפן, יצא; וה"ה אם בירך על התמרים ברכת המזון במקום על העץ, יצא; ואפילו לא אמר אלא ברכת הזן, בין על היין בין על התמרים, יצא; ואם נזכר עד שלא חתם בברכת הזן, יתחיל: ועל שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה, ויסיים ברכה דמעין שלוש".

המשנה ברורה מסביר שעל אף שדייסא מזינה יותר מתמרים, אינה נפטרת בשלש ברכות היות שיש לה עילוי אחר שיהפוך אותה להיות מזינה יותר. אם כי להלכה הוא פוסק כמו הרבה אחרונים שגם מיני מזונות יפטרו בברכת המזון (הרב עובדיה ביביע אומר (ב, יב) מסיק שבדיעבד גם מעין שלוש פוטרת ברכת המזון). ולעניין שמספיק רק ברכת הזן בכדי לפטור מעין שלוש כותב שם הבאור הלכה:

"ומ"מ צריך טעם דהלא חסר בברכתו ברכת הארץ וברכת ירושלים וע"כ צ"ל דלא תקנו לכלול בהברכה כל ג' דברים מזון וארץ וירושלים רק לכתחלה ובדיעבד אם לא הזכיר רק מזון לחוד יצא. אח"כ מצאתי שכ"כ הרבינו יונה בפרק כ"מ בסופו והוכיח מזה דברכה מעין ג' היא דרבנן ולמ"ד דאורייתא באמת צ"ע."

לדעת המשנה ברורה לעיל שצריך להחמיר גם כדעה שמעין שלש היא מדאורייתא, יש לנו ספק במשהו שהוא ספק דאורייתא ספק דרבנן, ולכאורה הפסיקה אם יצא בברכת הזן לבד אם לאו, תהיה תלויה בחקירה האם הכלל 'ספק דאורייתא לחומרא' הוא מהתורה או מדברי סופרים. אלא שבעל השמועה שמספיק ברכת הזן לפטור מעין שלש הם רבני צרפת והרא"ש (כמובא בב"י) [והרמב"ם לא הזכיר כלל דין זה], וראינו שהוא סובר שברכת מעין שלש היא מהתורה!?

אך יש לעיין בלשון הגמרא שלדעת חכמים אין צריך לברך שלש ברכות על שבעת המינים משום ש'ארץ' הפסיק העניין. לדעת הרמב"ם וסיעתו שחובת ברכה על שבעת המינים כולה מדברי סופרים ברור שהכוונה היא ש'ארץ' מפסיק כל קשר בין הפסוקים, וחכמים שתיקנו ברכה החליטו לדמותה לברכת המזון וקראו לה 'מעין שלש'. אך לפי הרא"ש וסיעתו, שעדיין יש מספיק קשר בין הפסוקים בכדי לחייב ברכה על שבעת המינים מהתורה, צריך להבין מה בדיוק ה'ארץ' מפסיק. וצריך לומר ש'ארץ' מפסיק את החומרות המיוחדות של ברכת המזון (מקום וישיבה, כמבואר לעיל), וכן את חיוב התורה להזכיר 'זן' 'ארץ' ו'ירושלים'. וכך מפורש בפרי מגדים (משבצות זהב רח ס"ק א), שהחיוב מהתורה היה לברך ברכה כלשהיא וחכמים הם שדימו לברכת המזון:

"ודי בברכה בורא נפשות רבות מן התורה לחמשת מיני פירות, ומפני חשיבותן שנשתבחה ארץ ישראל בהם קבעו חז"ל מעין שלש".

נראה לומר שזה כדעת הסוברים שהחיוב מהתורה על אכילת לחם הוא רק ברכה אחת שצריך להזכיר בה 'זן' 'ארץ' ו'ירושלים' (ולכן לדעת היביע אומר לעיל מעין שלש פוטרת ברכת המזון אף לסוברים שהיא דרבנן), והיות ש'ארץ' הפסיק העניין מוכרחים לומר שמעין שלש פטורה מלהזכירם].

ולכן נראה לתרץ את הצ"ע של הבאור הלכה ע"פ מה שכתבנו, שהקשר המחייב בין ברכת שלש למעין שלש הוא דווקא לסוברים שברכת מעין שלש היא מדרבנן ושהם תיקנו 'מעין' ברכת המזון, ו'כל המשנה ממטבע שקבעו חכמים לא יצא'. אך לפי הראשונים הסוברים שברכת מעין שלש היא מהתורה, וביניהם הרא"ש, צריך לומר, שהברכה עומדת בפני עצמה, והנוסח שתיקנו לה הוא מעין אותן שלש הברכות של ברכת המזון, ואף אם לא יצא ידי חיוב הנוסח של חכמים, הרי מדאורייתא יצא. וכך מובא במנחת חינוך (עקב תל, א) לעניין ברך מעין שלש במקום שלש ברכות לדעת הסוברים שמדאו' מספיקה ברכה אחת: **"בודאי אם משנה ממטבע שתקנו חז"ל לא יצא- היינו מדרבנן"**, ולכן דווקא לדעה זו תספיק ברכת הזן כדי לצאת ידי החיוב מהתורה.

אולי ניתן לקשר גם כן למחלוקת זו את הדיון המובא בדרכי משה (רח אות ה):

"כתב האגור דיש אומרים דברכה אחת מעין שלש טעונה כוס וישתה אז פחות מכשיעור דשוב פטור מברכה אחרונה דאם לא כן אין לדבר סוף דעל אותה ברכה אחרונה שהיא על הכוס יצטרך כוס אחרת עד עולם, והר"ר אביגדור כתב שאינו צריך.

וכן נראה שהוא דעת הפוסקים, שהרי לא הזכירו כוס בברכה אחרונה, ועוד דהרי נתבאר לעיל סימן ק"צ דכל דבר הטעון כוס צריך מלא לוגמא דהוא רביעית שחייב בברכה אחרונה ואם כן אין לדבר סוף".

הדרכי משה מגיע למסקנה שברכת מעין שלש אינה טעונה כוס, אך מביא לכך שני הסברים, אחד, שכך נראה מהפוסקים להלכה, ושני, שזהו דבר שהוא נמנע המציאות מפני שאין לו סוף. ואולי ניתן לומר על פי דרכינו, שהתירוץ הראשון הוא לדעת הסוברים שברכת מעין שלש היא מדאורייתא ולכן אינה טעונה כוס היות ש'ארץ' מפסיק, ואילו התירוץ השני הוא לסוברים

שהיא מדרבנן, וכפי שמעין שלש צריכה ישיבה וחזרה למקומו כך תהיה טעונה כוס, אלא שאי אפשר.

לסיכום, ראינו שקיימת מחלוקת ראשונים עקרונית מי חייבנו בברכת מעין שלש על פירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל, האם היא מחוייבת מהתורה או מדברי סופרים, וכן הסברנו את היפוך הדעות ביחס לחומרת דיניה ואופן אמירתה. להלכה, ראינו שהשולחן ערוך פסק שהיא מדרבנן ולכן ספיקה לקולא, אם כי לא כל כך ברור באיזה אופן צריך לברך אותה לדעתו. אך ראינו שדעת האחרונים והמשנה ברורה להחמיר לדעת שתי הדעות בכל הנפקא מינות.